

SHUKUROVA ZILOLA,

*Samarqand davlat chet tillar instituti, Qo'shma ta'lim dasturlari kafedrası
katta o'qituvchisi*

ALISHER NAVOIY IJODIGA QIYOSIY MEDIYEVISTIKA KONTEKSTIDA YANGICHA QARASH

(A.B.Kudelinning "Alisher Navoiy – o'zbek adabiyotining asoschisi" maqolasi sharhi)

Taniqli sharqshunos va adabiyotshunos olim, Rossiya fanlar akademiyasi akademigi Aleksandr Borisovich Kudelin (1944-y.t.) o'zining fundamental tadqiqotlarida o'rta asrlar adabiyotshunosligi sohasidagi so'nggi yutuqlarga tayangan holda, qiyosiy mediyevistika (o'rta asrlarshunoslik) prizmasi orqali o'rta asrlar adabiyoti, badiiy tafakkur turi va adabiy kanon (adabiy qonuniyat) masalalarini qayta ko'rib chiqish lozimligini ta'kidlaydi. Yuqorida tarjimasi keltirilgan maqolada akademik Kudelin Alisher Navoiy kabi Sharq

klassiklari merosini baholashda yo‘l qo‘yilgan metodologik xatolarni tuzatish va ularning ijodiga davrning estetik qonuniyatlaridan kelib chiqib yangicha yondashish zaruriyati masalasini o‘rtaga tashlaydi.

Xususan, sobiq sovet adabiyotshunosligiga xos bo‘lgan vulgar-sotsiologik yondashuvlar, shoir qiyofasini modernizatsiya qilish va islom diniga munosabatining noto‘g‘ri talqin qilinishi kabi muammolarni tahlil qiladi. Olim V.V.Bartoldning Navoiy va Sulton Husayn munosabatlari-ga doir fikrlari hamda shoir ijodida tasavvufning o‘rni kabi masalalar hali-hanuz chuqur va xolis tadqiqotlarga muhtojligini alohida ta’kidlaydi. Yevropa va rus sharqshunosligida (V.V.Bartold va boshqalar) uzoq vaqt hukm surgan “Navoiy – forsiy adabiyot taqlidchisi” degan yanglish qarashning asossizligi allaqachon ilmiy jihatdan isbotlangan, “taqlidchilik” tamg‘asi ilmiy asosda rad etilgan bo‘lsa-da, navoiyshunoslikdagi eskicha qarashlarning ba’zi zamonaviy tadqiqotlarda haligacha takrorlanib kelayotganini afsus bilan qayd etadi.

Shu o‘rinda olim Navoiy asarlarining nafaqat turkiy dunyoda, balki uning sarhadlaridan tashqarida ham mashhur bo‘lganligini va buning isboti sifatida Navoiy asarlari uchun maxsus tuzilgan forsha lug‘atlarga ehtiyoj baland bo‘lganligini e’tibordan chetda qoldirmaydi. Muallif Y.E.Bertelsning naziranavislik an‘anasi feodal davri adabiyotining o‘ziga xos poetologik qonuni-yati ekanligi haqidagi fikriga qo‘shilgani holda, uning naziranavis shoirlarga nisbatan “cheklangan sharoitda ijod qilgan”, degan eskicha qarashlarini tanqidiy tahlil qiladi. Sharq va G‘arb (vagantlar she’riyati) adabiyoti misolida nazira shunchaki taqlid emas, balki yuksak ijodiy raqobat va badiiy bellashuv ekanligini ko‘rsatib beradi.

Shuningdek, M.L.Gasparovning fikrlariga tayanib, o‘rta asrlar jahon adabiyoti uchun markaziy hisoblangan ijodiy raqobat tamoyili va uning individual badiiy tafakkur bilan uzviy bog‘liqligini, o‘rta asrlar adabiyotida aniq ifodalangan an‘anaviylik “matnning buzilishi” emas, balki muallif-ning asosiy manba bilan ijodiy musobaqaga kirishishi ekanligini tasdiqlaydi. Olim D.S.Lixachev fikrlarini davom ettirib, o‘sha davr ijodkorlari uchun vaqt va masofa tushunchasi to‘siq bo‘lmagan, asarlar “zamon tanlamasi” makonda yagona adabiy kanon (qonuniyat) asosida yaratilganini ta’kidlaydi.

Muallif aniq taqqoslashlar uchun asos bo‘lgan “Mutloqlik g‘oyasi” ostida turli asrlarda yasha-gan shoirlarning yagona badiiy maqsad yo‘lidagi intilishlari va bu jarayonda birlamchi “namuna” asar va uning muallifining o‘rni haqidagi mulohazalarini bayon etadi. Unga ko‘ra, o‘rta asrlar badiiy tafakkurida biror bir asar, hatto u eng yuksak darajadagi namuna bo‘lsa ham, mutloq mukammallik (absolyut) darajasiga ko‘tarila olmasligi, “asl nusxa” aynan kimgadir tegishli bo‘lgani holda umumiy ma’naviy qadriyat ham hisoblangani va o‘zidan keyingi ijodkorlar uchun Mutloq haqiqat (absolyut)ga intilish yo‘lidagi faqatgina birinchi qadam bo‘lib xizmat qilgani va shu sa-babli, o‘rta asr ijodkorlari uchun har qanday “namuna” asar doimiy ravishda takomillashtirish va ijodiy boyitish obyekti bo‘lib qolaverganligini e’tirof etadi. Kudelin ta’kidlaganidek, bunday ijodiy vorisiylik masalasi poetologik jihatdan yetarlicha o‘rganilmagan bo‘lib, o‘z tadqiqotchila-rini kutmoqda.

Maqolada XV asr fors va turkiy she’riyatida mazmundan ko‘ra shakliy mukammallikka intilish kuchaygani, bu esa adabiyotda “chigal texnika”ning rivojlanishiga sabab bo‘lgani tahlil qilinadi. Bertelsning tadqiqotlariga tayanib, muammo janrining mohiyati ochib beriladi: u oddiy topishmoq emas, balki arab alifbosidagi harfiy va raqamli o‘yinlar asosiga qurilgan murakkab matematik-lingvistik jumboqdir. Muallif ushbu janrda asarning asosiy maqsadi kitobxonni hayrat-da qoldirish va shoirning shaklbozlikdagi mahoratini namoyish etish bo‘lganini ta’kidlaydi.

Kudelin XV asr adabiyotidagi kichik janr hisoblangan muammo janriga bo‘lgan turlicha yondashuvlar va Bertels qarashlaridagi ziddiyatli nuqtalarga e’tiborni qaratadi. Bertelsning muammoni shunchaki “ermak” yoki “o‘yin” deb baholashi Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy

va Sharafiddin Ali Yazdiy kabi buyuk mutafakkirlarning ushbu janrga bo'lgan jiddiy munosabati bilan qiyoslanadi. Muallif Navoiy o'z devonida 500ga yaqin muammo yaratgani va Jomiy bu asarlarga yuksak baho berganini dalil sifatida keltiradi. Uning ta'kidlashicha, Bertelsning talqinidagi izchillikning yo'qligi – bir tomondan shoirlarni mazmundorlik uchun kurashchi deb bilsa, ikkinchi tomondan esa ularni shaklbozlikda ayblaydi. Bu esa – sobiq sovet adabiyotshunosligi mafkuraviy qoliplari ta'siri ostida shakllangan an'anaviy qarash bo'lib, Kudelin uni muayyan davr adabiyotshunosligiga qo'yilgan qat'iy talablar uchun to'langan "tovon" sifatida baholaydi hamda zamonaviy metodologik yondashuvlar asosida qayta ko'rib chiqish zaruriyatini qayd etadi.

Maqola muallifi yana bir taniqli sharqshunos I.Y.Krachkovskiyning arab she'riyatidagi "shakliyl usullar"ga nisbatan (muammo, xronogramma) "umidsiz tanazzul" va mazmunning yo'qolishi, deb baholagan keskin fikrlarini tanqid qiladi va o'rta asrlar adabiyoti poetikasi va estetikasini baholashning mavjud eski mezonlari klassik merosning katta bir qismini to'laqonli tushuntirishga qodir emasligini ta'kidlaydi. Gegelning lirik she'riyatga tarixiy yondashuv tamoyiliga tayanib, muammo kabi janrlarni shunchaki "boshqotirma" emas, balki muayyan davr va milliy tafakkurning betakror ifodasi sifatida o'rganish uchun yangi tadqiqot paradigmasini yaratish lozimligini yana bir karra asoslab beradi.

Muallif O'rta asrlar adabiyoti haqidagi fikrini davom ettirib, Sharq poetikasida figurativ nutq va xattotlik san'atining o'rni va bunday murakkab uslublarni shunchaki "formalizm" yoki "shaklbozlik" deb baholashning xato ekanligini e'tirof etadi. Abd ul-Qohir al-Jurjoniy ta'limotiga tayanib, figurativ vositalar aslida mazmunning betakrorligini ta'minlashga xizmat qilgani asoslanadi. Shuningdek, arab grafikasining xususiyati va xattotlikning ma'naviy-axloqiy jihatlari Qozi Ahmadning "Hattotlar va naqqoshlar haqida risola"si misolida tahlil qilinadi.

Aytish joizki, yozuvga muqaddas ontologik simvol sifatida qarash o'sha davr san'ati va adabiyotining naqadar teran falsafiy va ma'naviy ildizlarga ega ekanligini ko'rsatadi. Kudelin X-XI asrlardan boshlab arab, fors va turkiy she'riyatda matnning grafik sathi badiiy elementga aylanishi hodisasini Yevropa barokko uslubidagi olamni ramzlar tizimi sifatida idrok etish tamoyili bilan qiyoslaydi va Sharq she'riyatidagi shakliyl murakkabliklar aslida chuqur ma'naviy-ideal haqiqatlarni anglashga xizmat qilganini ta'kidlaydi.

Muallifning xulosasiga ko'ra, jahon adabiyotidagi muammoga o'xshash (muhim hisoblanmagan) janrlarni shunchaki shaklbozlik deb emas, balki o'rta asrlar Sharq adabiy jarayonining organik qismi sifatida o'rganish tajribasi tadqiqotchilarga nafaqat shoir merosining salmoqli qismini tashkil etuvchi asarlari olamiga chuqurroq kirib borish, balki o'rta asrlarda Yaqin va O'rta Sharqdagi adabiy jarayon haqidagi tasavvurlarga tegishli tuzatishlar kiritish imkonini ham beradi. U Bertelsning "Navoiy hali yetarlicha o'rganilmagan" degan fikrini quvvatlagan holda, buyuk shoir merosi yangi ilmiy paradigmalarda va tarixiy-qiyosiy metodlar asosida doimiy ravishda qayta kashf etilishini ta'kidlaydi.

